

İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Mu'tezile'ye Yönelttiği İtirazlar

Objections of Ismail Haqqi Bursevi to Mu'tazilah in Ruh al-Bayan

İskender ŞAHİN

Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
Associate Professor, Katip Çelebi University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
İzmir, Turkey

iskender.sahin@ikc.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0535-5762>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 7 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2021

Sayı / Issue: 26 Sayfa / Pages: 181-205

Atıf / Cite as: Şahin, İskender. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Mu'tezile'ye Yönelttiği İtirazlar [Objections of Ismail Haqqi Bursevi to Mu'tazilah in Ruh al-Bayan]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 26 (June 2021), 181-205. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.884784>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

Kur'ân'ın yorumunda daha çok akli belirleyici olarak gören Mu'tezile, bu yönüyle diğer ekollerden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Meseleleri, geliştirdikleri "Beş Usûl" çerçevesinde ele alan söz konusu mezhep, naslarda akla muhalif gibi görünen hususları tevillerle aşmaya çalışmışlar ve diğer oluşumların hedefi haline gelmişlerdir. Özellikle Kur'ân'ın mahlûk olduğu, büyük günah işleyen bir müminin kâfirle aynı akıbete maruz kalacağı, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olması, kerametın mümkün olamayacağı gibi görüşleri bilhassa Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmiş ve gayri meşru ilan edilmiştir. Söz konusu eleştiriler İslam akidesine ters düştüğü ve Müslümanları yanlış kabullere sevk edebileceği endişesiyle bilhassa kelâm âlimlerinin sürekli gündeminde olmuş ve eserlerinde onların fikirlerini çürütmeye çalışmışlardır. Ehl-i Sünnet müfessirleri de Mu'tezile'ye karşı benzer tepkiler vermişler ve kendi görüşlerine delil gösterdikleri âyetleri izah ederken mevzu bahis mezhebin görüşlerini uzun uzadıya tartışıp onları reddetme yoluna gitmişlerdir. Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşlerin, kelâm âlimlerinin yanı sıra tasavvuf ehli tarafından eleştirildiği de görülmektedir. Zira hakikati anlayıp idrak etme noktasında Tasavvuf'un akla daha az önem verip kalbi onun önüne geçirmesi, Allah'ın, irade ve kudretinin mahlûkatı her yönüyle kuşatıp her an onlarda tecelli ettiği düşüncesi ve vahdet-i vücûd anlayışı gibi hususların manevi tecrübeyi ölçü olarak kabul etmeyen Mu'tezilî düşünce sistemi içerisinde hemen hemen hiçbir karşılığı yok gibidir. Doğrusu mevzu bahis fırkaya ait fikirlerin sûfî gelenek içerisinde Kur'ân eksenli olarak nasıl ve hangi boyutlarda değerlendirildiği meselesi araştırmaya değer bir konudur. Mu'tezile ekolüne ait fikirlerin sûfî gelenek içerisinde Kur'ân eksenli olarak nasıl ve hangi boyutlarda değerlendirildiği meselesi araştırmaya değer bir konudur. Bu makale, sûfî geleneğin Mu'tezilî düşünceye Kur'ân merkezli olarak nasıl baktığı konusunu işârî tefsir sahasında önemli bir yere sahip olan İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân adlı tefsiri örneğinde ele almaktadır. Bu çalışma sayesinde, 18. Yüzyıl Osmanlı tasavvuf ve tefsir geleneğinin Mu'tezilî düşünce sistemine nasıl baktığı sorusuna daha sağlıklı bir cevap sunma imkânı elde edilecektir. Makalede Bursevî'nin, söz konusu mezhebin hangi görüşlerine temas ettiği ve bunları hangi ayetler çerçevesinde ele aldığı tespit edilmiş ve ilgili başlıklar altında konu işlenmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, hem bir mutasavvıf hem de güçlü bir müfessir kimliğine sahiptir. Oldukça donanımlı ve çok yönlü olması ona, farklı görüşlere sahip fırkaları daha geniş ve daha birikimli bir şekilde değerlendirme imkânı sunmaktadır. Bu çerçevede o, tefsirinde, sadece akli ve tevili nasları yorumlamada bir referans kabul eden Mu'tezile mezhebine birçok yerde temas etmiş, görüşlerini ve delillerini ayetler ışığında tenkit etmiştir. Bursevî'nin Mu'tezile mezhebine pek de sıcak baktığı söylenemez. Yetmiş üç fırkaya ayrılan ümmetin sadece Ehl-i Sünnet olan gurubunun hidâyet üzere ve geri kalan yetmiş iki gurubun ise sapkınlık ve dalalet üzere olduğu düşüncesinde olan müfessir, kendi düşünce sisteminde manevi tecrübeye yer vermeyen ve daha çok akli ön plana çıkaran Mu'tezile'yi de bu sapkın guruplar içerisinde değerlendirmektedir. Bu çerçevede o, yeri geldikçe onların fikirlerini çok sert bir şekilde eleştirmekten geri durmamıştır. Âyetleri tefsir ederken Ehl-i Sünnet mezhebini esas alan ve bunu bir ölçü olarak kabul eden müfessirin Mu'tezile'ye karşı oluşunu basit bir mezhep tarafgirliği olarak değerlendirmek oldukça naif bir tutumdur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu'l-beyân, Kur'ân, Mu'tezile, Eleştiri, Sûfî Gelenek.

Summary

The sect of Mu'tazilah considers the reason/*al-aql* as a determinant in the interpretation of the *Qur'an* and clearly differs from other sects in this respect. This sect deals with issues within the framework of the "Five Methods", which is developed by them, and tries to overcome the issues that seem contrary to divine decrees/*al-nas* and thus became the target of other sects. Particularly, some of their views were criticized very harshly by the scholars of the *Ahl as-Sunnah* and were declared illegitimate. Some of these views are that the *Qur'an* is created; a believer who commits a great sin will be subjected to the destiny of an unbeliever; humans are creators of their own actions; miracles are not possible. These criticisms have always been on the agenda of theologians/*al-Mutakallimun*, who believe that such views contradict the doctrine of Islam, and fear that they may lead Muslims to misconceptions, and they have tried to refute these ideas in their works. The *Ahl as-Sunnah* commentators/*al-mufasssirin* gave similar reactions to Mu'tazilah. They discussed the views of this sect at length while explaining the verses/*al-ayah* and rejected the evidence Mu'tazilah showed for their views. It is seen that the views put forward by Mu'tazilah are criticized by the Mystic scholars / Sufis, as well as the theologians. Because Sufism attaches less importance to reason and gives priority to the heart/*al-qalb* in terms of understanding and comprehending the truth, some Sufi concepts nearly have no equivalent in the thought system of Mu'tazilah, which denies spiritual experience as a legitimate criterion. The Sufist view that Allah's will and power surround all the creatures in every aspect and are manifested in them at all times and the concept of *wahdat al-wujud*, etc. can be counted as examples for such aforementioned concepts. The issue of how and in what dimensions the ideas of the Mu'tazilah are evaluated within the Sufi tradition in line with the *Qur'an* is a matter worth researching. This article discusses the issue of how the Sufi tradition approaches Mu'tazili thought with a Qur'anic point of view, in the example of Ismail Haqqi Bursevî's commentary named *Ruh al-Bayan*. Through the article it will be possible to present a healthier answer to the question of how the 18th century Ottoman mysticism and tafsir/commentary tradition see the Mu'tazili system of thought. In this article, the Mu'tazili views mentioned by Bursevî and the verses he used while dealing with those views were determined, and the subject was discussed under the related headings. Ismail Haqqi Bursevî is a sufi and a sound mufasssir/commentator. Being highly equipped and all-rounder, he could evaluate different views of different groups in a wider and more cumulative way. In this context, he touched in many places in his tafsir/commentary on the Mu'tazilah sect, which accepts the reason and interpretation/*tavil* as reference in explaining the divine decrees and criticized their opinions and evidence in the light of verses. It cannot be said that Bursevî looked very favourably at the Mu'tazilah. According to the tradition which states Muslims/*ummah* will be divided into seventy-three sects and only one will be on guidance and the remaining seventy-two groups are on perversion and heresy, the commentator accepted *Ahl as-Sunnah* group as that only sect and regarded the Mu'tazilah as one of those deviant groups, because of their excluding spiritual experience in their thought system and giving priority to the reason. In this context he did not hesitate to criticize their ideas very harshly. It would be a very naive to consider his Mu'tazilah opposition as a simple sectarian bigotry, whereas he took the *Ahl as-Sunnah* sect as a basis and accepted it as a criterion while interpreting the verses.

Keywords: Commentary, Ismail Haqqi Bursevî, *Ruh al-Bayan*, *Qur'an*, Mu'tazilah, Criticism, Sufi Tradition.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, inzâlından günümüze kadar geçen süre müddetince Müslümanların sürekli kendisine müracaat etmek durumunda kaldıkları yegâne sağlam kaynak olagelmıştır. Bu sebeple onun üzerinde asırlar boyu sürekli durulmuş ve onun her boyutuyla ilgilenilmiştir. Öte yandan hicri ikinci asırdan itibaren meydana gelen birtakım fikri ayrılıklar ve bunların kendilerine meşru bir zemin arama çabaları da Kur'ân'a yönelik nedenleri arasında yer almaktadır. İslam toplumunun özellikle Ehl-i Sünnet, Şia ve Mu'tezile gibi guruplara ayrılması neticesinde nasları yorumlamada her fırkanın kendi usul ve esaslarını oluşturması, nasların değerlendirilmesinde söz konusu usûl ve esasların benimsenmesi ister istemez farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu arada meydana gelen farklılıklar, zaman zaman mezheplerin birbirlerine karşı menfi tavırlar almasının da zeminini hazırlamış ve birbirlerini sapkın, ehl-i bidat ve kâfir gibi olumsuzluk ifade eden birtakım vasıflarla anar olmuşlardır.¹

Kur'ân'ın yorumunda daha çok akli belirleyici olarak gören Mu'tezile, bu yönüyle diğer ekollerden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Meseleleri, geliştirdikleri "Beş Usûl" çerçevesinde ele alan söz konusu mezhep, naslarda akla muhalif gibi görünen hususları tevillerle aşmaya çalışmışlar ve diğer oluşumların hedefi haline gelmişlerdir. Özellikle Kur'ân'ın mahlûk olduğu, büyük günah işleyen bir müminin kâfirle aynı akibete maruz kalacağı, kulun kendi fiilinin yaratıcısı olması, kerametın mümkün olamayacağı gibi görüşleri bilhassa Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmiş ve gayri meşru ilan edilmiştir.² Söz konusu eleştiriler İslam akidesine ters düştüğü ve Müslümanları yanlış kabullere sevk edebileceği endişesiyle bilhassa kelâm âlimlerinin sürekli gündeminde olmuş ve eserlerinde onların fikirlerini çürütmeye çalışmışlardır.³ Ehl-i Sünnet müfessirleri de Mu'tezile'ye karşı benzer tepkiler vermişler ve kendi görüşlerine delil gösterdikleri âyetleri izah ederken mevzu bahis mezhebin görüşlerini uzun uzadıya tartışıp onları reddetme yoluna gitmişlerdir.⁴

¹ Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İstanbul: Kalem Yayınları, 1979), 16, 26, 106, 108, 117, 118, 133, 134, 334, 335.

² el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 16, 334-335.

³ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâkâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, tahk. Helmut Riter (Fisbaden: Dâru Feraniz Şitair, 1980), 157-158, 164, 175-179, 186, 191-200, 260-280. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 101-179.

⁴ Ebû Muhammed Abdilhak b. Atiyye el-Endulûsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, tahk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, 1422), 2/460, 3/337, 5/341, 405, 452; Ebû Abdillah

Mu'tezile'nin ileri sürdüğü görüşlerin, kelâm âlimlerinin yanı sıra tasavvuf ehli tarafından eleştirildiği de görülmektedir. Zira hakikati anlayıp idrak etme noktasında Tasavvuf'un akla daha az önem verip kalbi onun önüne geçirmesi, Allah'ın, irade ve kudretinin mahlûkatı her yönüyle kuşatıp her an onlarda tecelli ettiği düşüncesi ve vahdet-i vücûd anlayışı gibi hususların manevi tecrübeyi ölçü olarak kabul etmeyen Mu'tezilî düşünce sistemi içerisinde hemen hemen hiçbir karşılığı yok gibidir.⁵ Doğrusu mevzu bahis fırkaya ait fikirlerin sûfî gelenek içerisinde Kur'ân eksenli olarak nasıl ve hangi boyutlarda değerlendirildiği meselesi araştırmaya değer bir konudur.

Bu makale, yukarıda dikkat çekilen sûfî geleneğin Mu'tezilî düşünceye Kur'ân merkezli olarak nasıl baktığı konusunu işâri tefsirde önemli bir yere sahip olan İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tefsiri örneğinde ele almaktadır. Bu konu daha genel bir çerçevede Florian Sobieroj tarafından "The Mu'tazila and Sufism" başlığını taşıyan bir çalışmada ele alınmış ve bu çalışma, Salih Çift tarafından "Mu'tezile ve Tasavvuf" başlığıyla Türkçe'ye çevrilerek bir makale şeklinde yayınlanmıştır. Bursevî ile alakası olmayan çalışmasında Sobieroj, konuyu daha genel bir perspektiften ele almakta ve daha çok her iki taraf arasındaki tartışmaları aktarmaktadır.⁶ Konumuzla daha yakın ilgili olan bir diğer çalışma Adem Apak'ın kaleme aldığı "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri" başlıklı makalesidir. Apak, ilgili makalesinde meseleye daha çok İslâm Tarihi özelinde temas etmekte ve Bursevî'nin Mu'tezile ile ilgili değerlendirmelerine çok kısa bir şekilde değinmektedir.⁷ Makalemiz ise konuya daha çok tefsir yönünden yaklaşmakta ve daha detaylı bir şekilde derinlemesine ele almaktadır.

1. Mu'tezile Kavramının Anlamına İtirazı

Mu'tezile ismi, kaynakların belirttiğine göre Hasan-ı Basrî'nin, Vâsıl b. Atâ'yı ileri sürdüğü birtakım sapkın görüşlerinden dolayı ilim meclisinden kovması neticesinde ortaya

Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Razî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru ihyâi'd-turâsi'l-arabî, 1420/2000), 2/304, 358, 360, 376, 3/529, 530, 5/223, 227; Nasruddîn Ebû Saîd el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî, (Beyrut: Dâru ihyâi'd-turâsi'l-arabî, 1418/1998), 1/37, 79, 138, 2/127, 176, 3/197.

⁵ Konu ile ilgili olarak Mu'tezile ve sûfiler arasındaki tartışmalar ve karşılıklı suçlamalar hakkında daha geniş ve detaylı bilgi için bkz. Florian Sobieroj, "Mu'tezile ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.

⁶ Sobieroj, "Mu'tezile ve Tasavvuf", 273-296.

⁷ Adem Apak, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.

çıkmiştir. Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılan Vâsıl, çevresine topladığı kimselerle Basra mescidinde ayrı bir sütunun yanında ders halkası oluşturmuş, bunun üzerine insanlar o gün onlar hakkında "ümmetin görüşlerinden ayrılmışlardır" demişler ve onlara uyanlara, o günden bu yana Mu'tezile/ayrılanlar adını vermişlerdir.⁸

Bursevî, Mu'tezile'nin isminin kökeni ile ilgili olarak Kâdı Abdulcabbâr'dan bir nakilde bulunmakta ve buna şöyle itiraz etmektedir: "اعتزال" "معزلة" fiilinin ismi failidir. "اعتزال" terk etmekten kinaye bir kelimedir ve bununla bedensel bir terk ediş kastedilmez. Kâdı Abdulcabbâr'a göre Kur'ân'da bu fiilin geçtiği her yerde batıldan uzaklaşma anlamı kastedilmiş ve böylece "اعتزال" ismi yerme değil, aksine medih ifade eden bir isim olmuştur.⁹ Onun bu iddiasının doğru olmadığını ifade eden Bursevî, ed-Duhân suresinde geçen Hz. Musa'nın Firavun ve avanesine söylemiş olduğu "Şâyet bana iman etmezseniz bari benden uzaklaşın"¹⁰ âyetini kendi görüşüne delil getirmektedir. Müfessirin beyanına göre bu âyette geçen "اعتزال" fiili ile küfür ve batıldan uzaklaşma/ayrılma değil, aksine imandan/peygamberden uzaklaşma/ayrılma murad edilmiştir.¹¹ Bursevî burada Kâdı Abdulcabbâr'ın bilerek veya bilmeyerek ortaya attığı görüşün yanlışlığına dikkat çekmekle birlikte aynı zamanda Mu'tezile kavramının olumsuzluk çağrıştıran anlamını Kur'ân ile bertaraf etme çabasının da önüne geçmektedir.

2. Kader Konusundaki İtirazı

Mu'tezile'nin temel esaslarından birisi adalet ilkesidir. Söz konusu ekol, kelâmcılar arasında çok büyük tartışmalara neden olan kader konusunu adalet ilkesi bağlamında değerlendirmekte ve Ehl-i Sünnetin aksine kaderi doğrudan reddetmektedir.¹² Kendisi Ehl-i Sünnet geleneğine bağlı olan Bursevî, et-Teğâbun suresinin başında yer alan "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ı tesbih eder. Mülk O'nundur, Hamd O'nadır. O her şeye kadirdir. Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz kafir, kiminiz mü'mindir. Allah, yaptıklarınızı görendir"¹³ mealindeki iki âyeti açıklarken biri Sünnî, diğeri Mu'tezilî olan iki kişiyi kader mevzuunda

⁸ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 104.

⁹ Kâdı Abdulcabbâr b. Ahmed, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid - Emin Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2018), 121-122.

¹⁰ "وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَأَعْتَزَلُونَ" ed-Duhân 44/21.

¹¹ İsmail Hakkı Bursavî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 8/410.

¹² Kâdı Abdulcabbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/8-300.

¹³ يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (1) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (2) et-Teğâbün 64/1-2.

karşı karşıya getirmekte ve Ehl-i Sünnetin bu konudaki haklılığını ortaya koymaktadır. Nakledilen olayda Mu'tezilî olan bir şahıs ağaçtan bir elma koparmış ve "bu elmayı ağaçtan koparan ben değil miyim?" şeklinde Sünnî'ye bir soru sormuş, o da bunun üzerine "şâyet onu ağaçtan koparan sensen öyleyse onu ait olduğu yere koy" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Mu'tezilî söyleyecek bir söz bulamamıştır. Çünkü bir şeyi meydana getiren kudret, onun zıddını da meydana getirmeye elbette muktedir olmalıdır. Yine aynı şekilde bir kimse bir şeyi cüzlerine ayırmaya muktedirse söz konusu cüzleri birleştirmeye de muktedir olmalıdır. Allah'ın halk ve icad hususunda tek olduğunu bilen kimsenin, kulun kesb sahibi olduğunu inkâr etmemesi, emirlerle ve nehiylerle imtihan olunma konusunda şeriat halısını dürmemesi o kulun edebindedir.¹⁴ Güçlü bir mutasavvıf olan Bursevî'nin yaptığı karşılaştırmalı bu izahlarından onun kelâm ilminde de mahir olduğunu, karşı çıktığı Mu'tezile mezhebinin görüşlerine vakıf olduğunu ve mensubu bulunduğu Ehl-i Sünnet itikadını, diğer mezheplerle tartışacak seviyede çok iyi bildiğini anlıyoruz.

3. Ru'yetullah Meselesindeki İtirazı

Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile âlimlerinin görüş ayrılığına düştükleri mevzulardan biri de Allah'ın görülmesi meselesidir. Sünnî kalamcılar birtakım naslardan hareketle Allah'ın ahirette görülebileceği yönünde görüş beyan ederken, Mu'tezilî kalamcılar ise söz konusu nasları tevil etmek suretiyle Allah'ın hiçbir şekilde görülemeyeceğini iddia etmişlerdir.¹⁵ Müfessir Bursevî, Allah'ın görülmesi hususunda Ehl-i Sünnet çizgisini takip etmekte ve ilgili âyetlerin izahında Mu'tezile'nin konu ile ilgili menfi tutumunu birtakım delillere dayanarak eleştirmektedir. Özellikle el-Kıyâme suresinde yer alan "Rablerine bakarlar"¹⁶ âyetinin tefsirinde yüzlerin Allah'ın dışındaki hiçbir şeyi fark edemeyecek derecede O'nun güzelliğine dalarak Allah'ı apaçık bir şekilde görüp müşahede edeceklerini ve bu sebeple

¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/3-4. Kader konusunu kesb konusu içerisinde mütalaa eden Bursevî, âyetin tefsirinde kesb meselesinde Ehl-i Sünnet'in görüşünü şöyle özetlemektedir: Küfür kâfirin, iman da müminin halidir. Hz. Peygamberin: "Her doğan fitrat üzere doğar" hadisinden anlaşılmaktadır ki, küfür de iman da kulun kesbidir. Şu âyet de bu duruma işaret etmektedir: "Yüzünü hanif olarak dine çevir! Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler." (er-Rûm 30/30) Bu iki taifenin her birinin çalışıp kazanma ve ihtiyarı vardır. Kulun çalışması ve seçmesi Allah'ın takdiri ve dilemesiyle gerçekleşmektedir. Mümin, Allah'ın onu yaratmasından sonra imanı seçmektedir. Çünkü Allah onda bunu irad etmiş, onun için bunu takdir etmiş ve ondan bunu bilmiştir. Kâfir ise Allah'ın onu yaratmasından sonra küfrü tercih eder. Çünkü Allah onun için bunu takdir etmiş, ondan da bunu bilmiştir. Ehl-i Sünnet'in görüşü bu şekildedir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/3.

¹⁵ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Amirûşî (İstanbul: Mektebetü'l-irşad, ts.), 141-150; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 100, 310.

¹⁶ "إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ" el-Kıyame 75/23.

görenlerin mesrur ve yüzlerinin de parlak olacağını beyan eden müfessir, Ehl-i Sünnet âlimlerinin bu âyeti, müminlerin Allah'ı keyfiyetsiz ve sınırsız göreceklere bir delil olarak gördüklerini ifade etmektedir.¹⁷ Bu noktada Mu'tezilî müfessir Zemahşerî'nin âyetle ilgili yaptığı tevile yer vermekte ve onun âyetteki "نَاطِرَةٌ" kelimesine bakma değil de bekleme, umma şeklinde mana verdiğini, böylece müminlerin dünyada Allah'ın dışında kimseden korkmayıp onlardan bir beklenti içerisinde olmadıkları gibi ahirette de aynı şekilde sadece Allah'ın keremini umdukları¹⁸ şeklindeki açıklamasına temas etmektedir.¹⁹ Onun bu tefsirini hatalı bulan Bursevî, hadislerde Allah'ın ahirette görüleceğinin ifade edildiğini, ru'yetullah'ı ifade eden âyetlerin lafızlarında hakiki manaları bir tarafa bırakıp tevile gidilmesi için herhangi bir sebep olmadığını ifade ederek Allah'ın görülemeyeceğini savunan kimseleri yermekte ve onların hakikatten saptıklarını dillendirmektedir.²⁰ Esasen Bursevî'nin, bu konuda Mu'tezile'yi yerip sapıklıkla suçlaması, Zemahşerî'nin el-A'râf suresinde Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteğini ifade eden âyetin tefsirinde ruyetullah konusunda Ehl-i Sünnet'e yönelttiği "Tüm bunlara bakın da kendilerini Müslüman diye, Ehl-i Sünnet diye isimlendirenlerin bu ağır sözü makbul bir görüş olarak kabul etmeleri karşısında şaşırın. Bunların bilâ keyf örtüsüne bürünmeleri sakın seni aldatmasın. Çünkü bu büyüklerin uydurduğu bir sözdür" şeklindeki ağır eleştirisine²¹ bir cevap niteliği arz etmektedir.²² Bu meyanda Mâlik b. Enes'in, ilgili âyeti Mu'tezile'nin anladığı şekilde değerlendirenlerin yalan söylediklerini beyan edip buna el-Mutaffifin suresinde geçen "Muhakkak onlar o gün rablerinden mahrum kalmışlardır"²³ âyetini delil gösterip müminlerin Allah'ı gözle göreceği, şâyet onların Allah'ı gözle görmeleri olmasaydı kâfirlere O'nu görmekten mahrum bırakmakla azap etmezdi şeklindeki açıklaması ve İbn Abdirabbih'in de İmam Mâlik'in ru'yetullah'ın olacağı yönündeki sözünün aksini söyleyenlerin bidatçı ve fasık olduğunu belirtmesi²⁴ Bursevî'nin

¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/250.

¹⁸ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki şavâmizi't-tenzîl* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1407/1987), 4/662.

¹⁹ Mu'tezile'nin önde gelen kelimcilerinden Kâdî Abdulcabbâr da el-Kıyame 75/23. ayette geçen söz konusu kelimeyi Zemahşerî gibi değerlendirmiş ve aynı anlamı vermiştir. Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 1/394.

²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/251-252.

²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/156.

²² Bursevî, Zemahşerî'nin Ehl-i Sünneti yeren bu ağır ifadelerine el-A'râf suresinin 143-144. Âyetlerini tefsir ederken açık bir şekilde temas etmiştir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/238.

²³ "كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَّحُورُونَ" el-Mutaffifin 83/15.

²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/252.

Mu'tezile'ye ve Zemaşerî'nin ağır ithamlarına karşı cevap olarak kullandığı argümanlar arasında yer almaktadır.

4. Şefaatin Varlığı Meselesindeki İtirazı

Şefaât, kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların müminlerin başışlanması için Allah katında niyazda bulunması şeklinde tanımlanmaktadır.²⁵ Kavram, Kur'ân'da 29 ayette 32 kez geçmektedir.²⁶ Aynı şekilde şefaât kelimesi hadislerde de birçok defa yer almaktadır.²⁷

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in ayrıştığı kelâmî konulardan biri de şefaatin olup olmayacağı meselesidir. El-va'd ve'l-va'id ilkesi çerçevesinde ele aldıkları şefaât konusuna Mu'tezile âlimlerinin Ehl-i Sünnet'ten farklı bir yaklaşımı bulunmaktadır. Onlara göre şefaât ahirette sadece cennete giren müminlerin orada derecelerinin yükseltilmesi için söz konusu olacak fakat günahkârlar şefaatten yararlanamayacaktır. Diğer taraftan şefaât etme sadece Hz. Peygamber için söz konusu olacaktır.²⁸ Ehl-i Sünnet âlimleri ise kâfirlerin dışında kalan insanların günahkâr dahi olsalar şefaate nail olacakları yönünde görüşe sahip olmuşlardır.²⁹

Ehl-i Sünnet ekolüne mensup olan Bursevî, el-Bakara suresinin 255. âyetinde geçen “مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ” ifadesini tefsir ederken şefaatin kâfirler için olmayacağını, âyetin de buna vurgu yaptığını, Allah'ın bazı kullarına şefaât etme yetkisi verdiğini, bunun sahibinin Hz. Peygamber olduğunu ve makâm-ı mahmûd'un şefaât-i uzmâ makamı olduğunu beyan etmekte ve Mu'tezile'nin şefaati temelden kabul etmediğini, bu âyetin onları reddeden bir delil olduğunu ifade etmektedir.³⁰

Müfessir, el-İsrâ suresindeki “gecenin bir vaktinde sana mahsus olan teheccüdü eda et, rabbini seni makâm-ı mahmûd'a yükseltecektir”³¹ âyetinde yer alan “مَقَامًا مَحْمُودًا” ifadesini açıklarken yine şefaât konusuna temas etmekte ve burada Mu'tezile'ye atıfta bulunmaktadır. Bu âyetin, aynı zamanda şefaati inkâr eden Mu'tezile'nin görüşünü de çürüttüğünü, zira

²⁵ Mustafa Alıcı, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 38/412.

²⁶ Şefaât kelimesinin Kur'ân'da geçtiği yerler için bakınız: Mumammed Fuâd Abdulbakî, *Mu'cemül-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000), 487-488.

²⁷ Buhârî, Daavât 1, Tevhid 31, Ezan, 579; Müslim, İman 334; Tirmizî, Kıyâme 11, Salât 195; İbn Mâce, Zühd 26, 37.

²⁸ Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/604-613. Mu'tezile'nin şefaât konusundaki görüşleri hakkında geniş bir malumat için bkz: Mehmet Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/10 (Aralık 2015), 81-101.

²⁹ Mâturîdî, *Kitabu't-tevhid*, 462-470.

³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/401.

³¹ “وَمَنْ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا” el-İsrâ 17/79.

onların inkârlarına, şefaatin kabulü halinde sevabı hak etmeyenlerin sevabı hak edenlerin seviyesine yükselteceği için bir zulmün ve haksızlığın meydana geleceği yönünde bir gerekçe sunduklarını belirtmekte ve daha sonra onlara şöyle cevap vermektedir: Mu‘tezile mezhebinin gözden kaçırdığı nokta, sevap ve azaba müstehak olan kimse Allah’ın fazl-u keremi ve adaletiyle buna müstahak kıldığı kimsedir. Bu konuda Allah’ın üzerinde herhangi bir vacip yoktur. Belki Allah, kullarının üzerinde muradının hüküm ve hikmetiyle tasarruf eder.³²

5. Kerâmet Meselesindeki İtirazı

Tasavvufta önemli bir yere sahip olan ve Allah’ın veli kullarından meydana gelen harikulade durumları ifade eden keramet,³³ Ehl-i Sünnet uleması tarafından bir hakikat olarak görülmüştür.³⁴ İstisnaları olmakla birlikte Mu‘tezile âlimlerinin geneli kerameti peygamberleşme düşüncesine yol açabileceği gerekçesiyle kabul etmemişlerdir.³⁵

Müfessir en-Neml suresinde geçen “(Hz. Süleyman kavminin ileri gelenlerine dönerek): Onlar boyun eğerek bana gelmeden önce hanginiz o kraliçenin tahtını bana getirebilir? diye sordu”³⁶ âyetini tefsir ederken Sebe melikesi Belkıs’ın tahtının getirilmesi olayına temas etmekte, bu vesile ile keramet konusuna ve Mu‘tezile’nin inkârına değinmektedir. Buna göre Hz. Süleyman, ümmetinin içerisinde keramet sahibi bir kimse olduğunu biliyordu ve nebilerin ümmetleri içerisinde keramet sahibi kimselerin olduğu bilinsin de müminler kerameti Mu‘tezile’nin inkâr ettiği gibi inkâr etmesinler diye onun kerametini açığa çıkarmak istedi. En kötü fesada uğratan inkâr, tıpkı bidat ve hevâ ehlinin mahrum kalması gibi inkârcının, keramet derecelerinden mahrum kalmasıdır. Bursevî devamında Hz. Süleyman’ın Belkıs’ın tahtını getirmeye elbette muktedir olduğunu ve dolayısıyla bu keramete velâyeti olduğunu fakat evliyanın kerametinin peygamberlerin mucizeleri cümlesinden olduğu için ümmetinin içerisinde buna haiz olanın kerametini açığa çıkarmak istediğini beyan

³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/192.

³³ Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu’t-tarîfât*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîye, 1403/1983), 184; Süleyman Uludağ, “Kerâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 25/168.

³⁴ Ebu’l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş’arî, *el-İbâne fi usulî’d-diyâne* (Beyrut: b.y., 1994), 42; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 320; Uludağ, “Kerâmet”, 25/168.

³⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi evvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım (b.y: y.y., ts.), 15/217-246. Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile’nin kerâmet konusuna yaklaşımları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Salih Sabri Yavuz, “Ehl-i Sünnet ve Mu‘tezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet”, *Kelâm Araştırmaları*, 3/1 (2005), 91-116.

³⁶ “قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ” en-Neml 27/38.

etmiştir.³⁷ Bu noktada o, Mu'tezile'yi çok fazla eleştirmemekle birlikte kerametın peygamberlerin mucizeleri cümlesinden olduğuna temas etmekle aslında Mu'tezile'nin sanki mucize cümlesinden olan bir hususu inkâr etmekle çok tehlikeli bir duruma düştüklerine işaret eder gibi gözükmektedir. Müfessir daha sonra evliyanın kerametini inkâr eden Mu'tezile'nin³⁸ ilgili âyetleri nasıl yorumladıklarına temas etmekte ve onların, Hz. Süleyman'a Belkıs'ın tahtını göz açıp kapayıncaya kadar getirmeyi vadeden kimsenin bir insan değil de Cebrail olduğu şeklinde bir tevil yaptıklarını belirtmektedir.³⁹

6. Sihrin Varlığı Meselesindeki İtirazı

Mu'tezile, sihri aslı olmayan, aldatıcı, göz yanıltması, gerçek dışı bir durum olarak görmüş ve bu sebeple varlığını kabul etmemiştir.⁴⁰ Ehl-i Sünnet âlimleri ise istisnaları olmakla birlikte sihri mümkün görmüşlerdir.⁴¹

Sihrin varlığını kabul eden ve mümkün gören Bursevî, Bakara suresindeki “Onlar, Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı...”⁴² âyetini tefsir ederken sihir konusunda detaylı bilgiler verdikten sonra sihrin varlığı hususunda âlimlerin ihtilafa düştüğünü, cumhurun sihrin varlığını kabul ettiğini belirtmekte ve sözü Mu'tezile'nin görüşüne getirmektedir. Müfessirin beyanına göre bu zümrenin görüşü, “Sihir yoktur ve hariçte de bir etkisi yoktur” şeklindedir. Bu belki de bir hayal ürünüdür. Sihir, soyut olarak görünmeyen ve hakikatte de var olmayan şeylerin hayal yoluyla görünmesidir. İnsan bu şekilde ipleri yılan olarak görmektedir ki bu bir tür hokkabazlıktır. El hareketlerinin gizlenmesi veya hilenin yapılaş şekillerinin izleyicilerden gizlenmesi suretiyle meydana gelen bir yanıltmadan başka bir şey değildir. Mu'tezile'nin bu görüşüne delil olarak kullandıkları Tâhâ suresinde geçen “O

³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/348-349.

³⁸ Mu'tezile'nin keramete karşı çıkışını, bir kısım Ehl-i Sünnet âlimi böyle kimselerde kerametlerin olmayışına bağlamaktadır. Bunlara göre Mu'tezile düşüncesine bağlı kimselerde keramet zuhur etmemiştir. Bunun için bunlar kerameti inkâr yoluna gitmişlerdir. Yavuz, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet”, 99.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/349.

⁴⁰ Mu'tezile'nin sihir konusuna yaklaşımı ile ilgili geniş bilgi için bk. Kâdı Abdülcebbâr, *Muğni*, 15/259-262.

⁴¹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2006), 6/16, 20-21; İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 260.

⁴² “وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَائِيزَةَ” el-Bakara 2/102.

"Hayır, siz atın" dedi. Bir de baktı ki, onların ipleri ve sopaları yaptıkları sihirden ötürü kendisine doğru akıp geliyor gibi görünüyor!"⁴³ âyetidir.

Mu'tezile'nin sihir konusundaki olumsuz kanaatlerini⁴⁴ ve buna gösterdikleri delili zikreden Bursevî, söz konusu mezhebin görüşüne karşı çıkmakta ve onlara, biri sihrin cevazına ve diğeri de onun meydana gelmesine delalet eden iki delille cevap vermektedir. Birinci delil, kişinin kendi nefsinde sihrin meydana gelmesinin mümkün olması ve onun da Allah'ın kudretinde olmasıdır. Sihri ve etkisini yaratan Allah'tır. Sihri yapan kimse ise fail ve kâsiptir. Bursevî'nin sihri mümkün görmeyen Mu'tezile'ye karşı sihrin meydana gelmesine dair sunduğu ikinci delil ise yukarıda zikredilen âyetin devamı olan "Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi..."⁴⁵ kısmıdır. Ona göre bu âyet ile sihrin sabit ve hakikaten var olduğuna işaret edilmektedir. Yine bu âyet, sihrin sadece irade ve göz boyama olmadığını, sihirde tesiri meydana getiren ve yaratanın Allah olduğuna işaret edilmektedir.⁴⁶ Müfessirin sihir konusunda Mu'tezile'ye karşı duruşu, esasen onların Kur'ân ile ters düştüklerini göstermesi açısından önemlidir. Onun, yaşadığı çağda Mu'tezilî âlim kalmamış olmasa da Mu'tezile üzerinden mesaj vererek sihrin reddine yönelebilecek kimseleri bu noktada uyarmış olma ihtimali pek de akıldan uzak değildir.

7. Kur'ân'ın Mahlûk Olup Olmadığı Meselesindeki İtirazı

Allah'ın kelâm sıfatı ile ilişkili olan Halku'l-Kur'ân meselesi, ilahî kelâmın ezeli veya yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmalara matuf bir mevzudur.⁴⁷ Bu mesele mezheplerin kırılma noktası olmuştur. Bir ara Abbasîler'in siyasetinin seyrini de değiştiren bu konu, mihne olarak bilinen dönemde birçok âlimin çok ciddi sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur.⁴⁸ Mu'tezile, "kelâm"ı Allah'ın bir sıfatı olarak değil de fiili olarak gördüğü için Kur'ân'ın mahlûk olduğu şeklinde bir anlayışa sahip olmuştur.⁴⁹ Ehl-i Sünnet ulemâsı, bu

⁴³ "قَالَ بَلْ أَلْفُوا قَائِدًا جِبَالَهُمْ وَعَصِيْبُهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى" Tâhâ 20/66.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/194, 5/404, 10/543.

⁴⁵ "فَيَبْعَلْمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَرَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ" el-Bakara 2/102.

⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/194.

⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 15/371-372.

⁴⁸ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV. Yayınları, 1989), 211-213.

⁴⁹ Mu'tezile'nin konu ile ilgili görüşlerine dair daha detaylı malumat için bkz. Kâdi Abdulcabbâr, *Muğni*, 7/3-224.

konuda Mu'tezile mezhebine sert bir şekilde karşı koymuş,⁵⁰ onların görüşlerinin aksine Kur'ân'ın, Allah'ın ezeli kelâmı ve yaratılmamış olduğunu ısrarla savunmuşlardır.⁵¹

Bursevî, tefsirinde pek çok yerde Kur'ân'ın kadim ve dolayısıyla mahlûk olmadığına temas etmekle birlikte⁵² sadece bir yerde mezhep ismi zikretmek suretiyle Mu'tezile'nin Kur'ân'ın kadim olmadığı yönünde görüşlerinin olduğuna vurgu yapmaktadır.⁵³ Furkân suresinin 7. âyetini tefsir ederken Kur'ân ile ilgili kâfirlerin ve bidat ehlinin görüşlerine yer veren müfessir, Kur'ân'ın ancak iman nuruyla idrak olunabileceğine vurgu yapmış ve kafirlere göre onun, insan kelâmı ve mahluk olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra çoğu yerde sapkın olarak nitelediği Mu'tezile'yi kastederek bidat ehlinin de Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünde olduğunu ve onu kendi konumundan alıp insan kelâmı mesabesine koydukları için kendilerine zulmettiklerini belirtmiştir. Müfessir, burada “*Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir. Her kim de Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylese gerçekten o kişi Allah'ı inkâr etmiş olur*”⁵⁴ şeklinde bir hadise temas etmekte, ilhad ve kötü itikattan Allah'a sığındığını belirtmektedir. Küfür ve bidat ehline kesin cevaplar vermenin ve onları reddetmenin bir görev olduğuna işaret eden müellif, Allah'ın, Kur'ân'a dil uzatanlara, peygamberinin cevap vermesini emrettiğini, selef âlimlerinin de ona dil uzatan ve onun mahlûk olduğunu söyleyenlere gereken cevabı verdiklerini, bununla ilgili risaleler yazdıklarını ve her devirde âlimlerin de bu konuda kendilerine düşen görevi yerine getirdiklerini ifade etmektedir.⁵⁵

Kur'ân'ın bütün yönleriyle Allah'ın sıfatı olduğunu ve ezeli mahlûk olmadığını dile getirin müfessir, konu ile ilgili olarak fıkıh ve kelâm ilminde büyük bir otorite olan Ebû Hanîfe'nin “*Kim Kur'ân mahlûktur der, bunun üzerinde durur şek ve şüpheye düşerse o kişi gerçekten kâfir olur ve Allah'ı inkâr etmiş olur*” şeklindeki sözünü nakletmekte ve akabinde Ehl-i Sünnet'in iki ana damarını oluşturan Eş'arî ve Mâturîdî ekollerinin Kur'ân'ın mahluk olmadığı konusunda icma ettiklerini beyan etmektedir.⁵⁶ Bursevî, yeri geldikçe Mu'tezile'nin kendilerine dayanak gösterdikleri delillere karşı çıkmaktadır. Mesela ez-Zuhruf suresindeki

⁵⁰ Özellikle İmam Şâfiî, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ve Allah'ın ahirette görülmeyeceğini söyleyen birinin arkasında kılan kimselerin namazlarının geçersiz olduğuna ve namazlarını tekrardan kılmaları gerektiğine temas etmiştir. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 334-335.

⁵¹ Konu ile ilgili görüşler hakkında daha geniş bir malumat için bk. Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/373-375.

⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/295, 5/78, 202, 6/191, 8/7, 103, 226, 349, 9/289, 10/208.

⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/291.

⁵⁴ Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, nşr. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrut: b.y., 1974), 87.

⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/191.

⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/202.

“Akletmeniz için onu Arapça bir Kur’ân kıldık”⁵⁷ âyetinde yer alan ve Mu‘tezile’nin “خلق” anlamını verdiği “جعل” fiilinin dönüştürmek anlamına geldiğini ve dolayısıyla buradan yola çıkılarak Kur’ân’ın mahlûk olduğunun iddia edilmesini uygun bulmamaktadır.⁵⁸ Yine el-Kehf suresinde yer alan “Durum böyleyken bu söze inanmazlarsa arkalarından üzüülerek neredeyse kendini helâk edeceksin!”⁵⁹ âyetinde geçen ve Kur’ân’ı ifade den “الحديث” kelimesinin Kur’ân’ın mahlûk olduğuna işaret etmediğini çünkü onun “الحديث” olarak isimlendirilmesinin, muhatapların Kur’ân’ı işitmeleri anında onun onlara manalar vermesinden dolayı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ Netice itibariyle Bursevî, Mu‘tezile’nin Kur’ân’ın mahlûk olduğuna dair iddialarına cevap vermeyi kendisine bir görev olarak addetmiş ve onların kendi görüşlerini destekleyen delillerini ileri sürdüğü başka delillerle çürütme yoluna gitmiş ve muarızlarını ağır bir şekilde eleştirmiştir.

8. Mûtezile’nin Fillerin Yaraticısının Kul Olduğu İddiasına İtirazı

İslam âlimleri arasında büyük tartışmalara neden olan konuların başında kulun fiillerinin yaratıcısının kim olduğu meselesi gelmektedir. Bu konuda Ehl-i Sünnet’in kanaati, kulun fiillerinin yaratıcısının Allah olduğudur. Kul fiili yapmayı diler Allah da o fiili yaratır fakat fiilin sorumluluğu tamamen kula ait olup kendisi bizzat kâsıptır.⁶¹ Mu‘tezilî kelâmcılar kulda meydana gelen iyilik veya kötülük türünden fiillerin yaratıcısının kulun bizzat kendisinin olduğu ve bu sebeple kulun yaptığı her şeyden sorumlu olduğu kanaatini taşımaktadırlar.⁶²

Bir sûfî olan Bursevî, tefsirinde kulların fiilleri hususunda Ehl-i Sünnet akidesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermiş ve Mu‘tezile’yi eleştirerek görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. el-Fâtır suresinde yer alan “Ey insanlar! Allah’ın üzerinizdeki nimetlerini hatırlayınız. Allah’tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı?...”⁶³ âyetinde geçen “هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ” ifadesini Ebu’l-Kâsım el-Hüzeymî’nin *min letâifi’l-esiletü’l-mukhime fi’l-ecvibeti’l-müfhame* adlı eserinden nakille tefsir ederken bunun Mu‘tezile’nin aleyhine bir delil teşkil ettiğini dile getirmiştir. Burada Allah, kendinden başka hiçbir yaratıcı olmadığını haber vermesine

⁵⁷ “إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” ez-Zuhruf 43/3.

⁵⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/349.

⁵⁹ “فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا” el-Kehf 18/6.

⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/216.

⁶¹ Mâturîdî, *Kitâbu’t-tevhîd*, 301-309.

⁶² Kâdî Abdulcabbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 2/44-70; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 101.

⁶³ “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...” Fâtır 35/3.

rağmen Mu'tezile "bizler kendi fiillerimizin yaratıcısıyız" demişlerdir. Bu ifade Mu'tezile'nin bozuk itikadının aleyhine bir hüccettir.⁶⁴ Müfessir, tefsirinin çeşitli yerlerinde bir Müslümanın velisi bulunduğu bir kadını, onu küfre sürükleyecek derecede bidat sahibi olan bir erkeğe nikahlamaktan sakınılması gerektiğini ve ayrıca bidat ehli bir erkekle evlenmiş olan bir kadını bu erkekten hâkimin ayırma yetkisinin olduğunu beyan ettikten sonra sözü bidat ehli olarak gördüğü Mu'tezile'ye getirerek Rüstağfinî isimli bir âlimden nakille Ehl-i Sünnet ve Mu'tezilî bir kimse arasındaki nikahın caiz olmadığını dile getirmiş⁶⁵ ve buna gerekçe olarak da söz konusu mezhebe mensup olanların "kullar kendi fiillerinin yaratıcılarıdır" dedikleri için müşrik olduklarını, Kur'ân'da da müşriklerle evlenmenin yasaklandığını ifade etmiştir.⁶⁶ Görünen o ki Bursevî, fiiller konusunda kullara yaratıcılık vasfının verilmesinden oldukça rahatsız olmuş ve bu yaklaşımı oldukça sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu, farklı mezheplere mensup âlimlerin karşı tarafın fikirlerini eleştirirken takındıkları bir tavır olup sadece Bursevî'ye mahsus bir durum değildir.

Müfessir, ez-Zümer suresinde yer alan "Artık kıyamet gününde Allah hakkında asılsız inançlar ileri sürenleri, yüzleri kararmış göreceksin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer cehennemde değil midir? İsyandan sakınanları da Allah, amaçlarına ulaşmış olarak kurtuluşa erdirecektir; onlara ne bir kötülük dokunacak ne de üzüntü çecekler. Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O'dur."⁶⁷ âyetlerin tefsirinde Bursevî, Mu'tezile'nin bu üç âyeti kulun fiillerini bizzat kendisinin yarattığı şeklindeki görüşlerinde kendilerine dayanak edindiklerini ve bu âyetlerin şu üç hususu ihtiva ettiğini söylediklerini belirtir: 1-Kişi geçmiş bir şeye ancak onu yapabilecek bir kudreti olduğu takdirde hasret çekebilir. 2-İmanı kişinin bizzat kendi fiili olmaz ise o, bu konuda kusurlu davranmış olamaz. 3-İnsan kendisinin yapmadığı şeylerden dolayı yerilmeyi hak etmez. Mu'tezile'nin bu dayanaklarını zikrettikten sonra Bursevî, bu âyetlerin gerek kulun fiillerinde Allah'ın kudretinin tesirini, gerekse fiili kula nispet etmeyi reddetmediğini, zira Allah'ın "Hayır! Âyetlerim sana gelmişti"⁶⁸ buyurduğunu ve ayrıca "O,

⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/317.

⁶⁵ Mu'tezilî görüşlere sahip kimselerle muameleler konusunda verilen fetvalar için bakınız: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 16, 334-335.

⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/223, 8/277, 9/90, 483.

⁶⁷ " وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ (60) وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ " ez-Zümer 39/60-62. (61) اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ (62)

⁶⁸ "بَلَىٰ قَدْ جَاءَتْكَ آيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ" ez-Zümer 39/59.

dilediğine hidâyet eder, dilediğini de saptırır”⁶⁹ gibi âyetlerin, Mu‘tezile’nin kulun fiillerinin yaratıcısı olduğu yönündeki görüşlerinin bâtil olduğuna delalet ettiğini ifade etmektedir.⁷⁰

Mu‘tezile’nin, kulların fiilleri konusundaki bu kabulleri, Allah’ın kullarına yardım etmesini ve kulun Allah’tan yardım talep etmesini nefyermeye götürmektedir. Müfessir Mu‘tezile’nin görüşlerini ve bunların kişiyi götürebileceği sonuçları çok iyi bildiği için bu noktaya da dikkat çekmektedir. el-Fâtiha suresinin tefsirinde “Sadece sana kulluk ederiz ve sadece senden yardım dileriz”⁷¹ âyetini izah ederken, bu âyetin Ehl-i Sünnet’in görüşlerinde haklı olduğunun delili olduğunu zikretmiş ve “sadece sana ibadet ederiz” ifadesinin, hem fiili kuldan nefyeden Cebriye’ye hem de başarılı kılmayı ve yaratmayı Allah’tan nefyeden Mu‘tezile’ye bir reddiye olduğuna temas etmiştir.⁷² el-Enfâl suresinde de ‘ucûb/kendini beğenen insanları üç kısma ayıran müfessir, Mu‘tezile ve Kaderiye mezhebi taraftarlarını her haliyle ‘ucûb/kendini beğenen kimseler kategorisinde değerlendirmekte, bunların kendi fiillerinde Allah’ın bir nimetinin ve tesirinin olmadığını savunduklarını, üstelik O’nun hususi yardımını, lütuf ve tevfiğini inkâr ettiklerini dile getirmektedir.⁷³

Bunlara ilaveten Mu‘tezile’nin, kulun, kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu düşüncesi, hidâyetin kaynağının kim olduğu sorununa neden olmuştur. Bu durumun da farkında olan Bursevî, Lokmân suresinde yer alan “Onlar, rableri tarafından bir hidâyet üzeredirler ve onlar iflah olanların ta kendileridir”⁷⁴ âyeti tefsir ederken bu konuya da temas etmiş, bu âyetin, kulun kendiliğinden değil, ancak Allah’ın yardımıyla doğru yolu bulabileceğine delil olduğunu zikrederek bunun, Mu‘tezile’nin “kul kendini hidâyete erebilir” şeklindeki tezini çürüttüğünü beyan etmiştir.⁷⁵

9. Cehenneme Girenin Tekrar Çıkması Meselesindeki İtirazı

Mu‘tezile mezhebi, el-va’d ve’l-va’id ilkesi çerçevesinde cehenneme giren bir kimsenin tekrar çıkmasının mümkün olmayacağı kanaatine sahip olmuştur. Onlara göre ister kâfir ister fâsık, isterse büyük günah işleyen günahkâr Müslüman kimse olsun tevbe

⁶⁹ “...وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ...” en-Nahl 16/93, Fâtır 35/8.

⁷⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/130. Ayrıca bakınız: *Rûhu’l-beyân*, 9/382.

⁷¹ “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” el-Fâtiha 1/5.

⁷² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/19-20.

⁷³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/327.

⁷⁴ “أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” Lokmân 31/5.

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/64.

etmeden ölmüşlerse cehennemde sürekli azaba düşer olacaktırlar.⁷⁶ Ehl-i Sünnet mezhebi ise kâfir ve müşriklerin cehennemde kalacaklarını fakat tevbe etmeden ölmüş günahkâr Müslümanların cehennemde cezalarını çektikten sonra oradan çıkıp cennete girecekleri yönünde görüş beyan etmektedirler.⁷⁷

Meryem suresinde geçen “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız.”⁷⁸ âyetleri tefsir ederken Bursevî, Mu'tezile mezhebinin günahlarına tevbe etmeden gühahkâr veya küfür veyahut da şirk üzere ölen bir kimsenin cehenneme girdikten sonra bir daha oradan çıkmayacağını, Mürcie mezhebinin de mümin kimsenin asla cehenneme girmeyeceğini zira âyette geçen “وَأَرَادُ” ifadesinin sadece cehennemin gösterilmesi anlamını ihtiva ettiğini ve onun içine atılmak manasına gelmediğini söylediklerini naklettikten sonra bunlara cevap olarak benimsemiş olduğu Ehl-i Sünnetin görüşlerine yer verir. Buna göre Allah'ın tevbe etmeden ölmüş isyankâr mümin kullarını bir süre cehennemde cezalandırıp sonra da oradan çıkarması caizdir. Âyette geçen “وَأَرَادُ” kelimesi de girmek anlamına gelmektedir. Nitekim bu kelime şu âyetlerde de cehenneme girmek anlamında kullanılmıştır: “İşte onları ateşe soktu”⁷⁹, “Siz ve taptıklarınız cehennemden odununuz, sizler oraya gireceksiniz”⁸⁰

Bursevî, bu meselede tevbenin özellikle Mu'tezile mezhebi için oldukça belirleyici bir role sahip olduğunun farkındadır. O, bu sebeple el-A'raf suresi 153. âyeti tefsir ederken her iki mezhebin tevbe ile ilgili algısına temas etmekte, bu meyanda Mu'tezile'ye göre tevbenin bağışlanmayı gerekli kılan bir sebep iken, Ehl-i Sünnete göre ise bağışlanma için sadece (sebeplerden) bir sebep olduğunu beyan etmektedir.⁸¹ Bursevî, konu ile ilgili olarak Muhammed suresinin 33. âyetini izah ederken Mu'tezile'nin ve Hâricîler'in büyük günah anlayışına⁸² da temas etmektedir. O, bu taifelerin, büyük günahların müminin amelini boşa

⁷⁶ Kâdı Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, 2/566, 584, 586, 592. Esasen tevbe etmeden ölen büyük günah işleyen bir kimsenin durumu ile ilgili Mu'tezile mezhebi içerisinde bir görüş birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Zira Mu'tezilî âlimlerden Muhammed b. Şebîb el-Basrî, es-Salihî ve el-Hâlidî, büyük günah işleyenlerin cezası hakkında kararsız kalmışlar ve bu gibi kimselerin günahlarının Allah tarafından tövbesiz bağışlanabileceğine de cevaz vermişlerdir. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

⁷⁷ Mâturîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 415-425.

⁷⁸ “وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا (71) ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا” Meryem 19/71-72.

⁷⁹ “يُعَذِّبُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأُورِدُهُمُ النَّارَ وَيُسِّنُ الْوَرْدَ الْمُرْوَدَ” Hûd 11/98.

⁸⁰ “إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ” el-Enbiyâ 21/98. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/350.

⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/248. Ayrıca bk. 8/151.

⁸² el-Bağdâdî'nin beyanına göre Mu'tezile, büyük günah işleyen kimselerin durumu konusundaki görüşleri sebebiyle Hâricîlerle özdeşleştirilmiş ve onların, Hâricîler'in kaypak bir şekli olduğu söylenmiştir. Hâricîler,

çıkarcacağı yönünde iddialarının olduğunu hata bunların çoğunluğunun görüşünün, tek bir büyük günahın dahi bütün iyilikleri boşa çıkaracağı ve hatta bir insanın ömür boyu Allah'a ibadet etse, sonra bir yudum şarap içse bu kişinin sanki Allah'a hiç ibadet etmemiş gibi olacağı yönünde kanaatlere sahip olduklarını ifade etmektedir.⁸³ Müfessir konu ile ilgili olarak el-Bakara suresindeki "...Allah, (İbrahim'e) şöyle buyurdu: muhakkak ben seni insanlar için imam kıldım. O da: zürriyetimden de dedi. Allah: Ahdimi zalimler elde edemez buyurdu."⁸⁴ âyetinde yer alan "الظَّالِمِينَ" kelimesini Mu'tezile'nin fâsıklar olarak tefsir ettiklerini ve buna dayanmak suretiyle fâsık olarak niteledikleri büyük günah işleyen kimselerin imamete geçmelerinin ve devlet başkanı olmalarının söz konusu olamayacağını ileri sürdüğünü belirtmiştir. Bursevî devamla buradaki "الظَّالِمِينَ" kelimesinden kastedilenin kâfirler olduğuna vurgu yapmak suretiyle Mu'tezile'nin bu görüşüne karşı çıkıp onu çürütme yoluna gitmiştir.⁸⁵

Diğer taraftan müfessir cehenneme giren kimselerin oradan çıkıp çıkmayacağı meselesini tasavvufî açıdan da değerlendirip muhataplara ilgili âyetlerin şu işarî manalarını da bir cevap olarak takdim etmeyi ihmal etmez: "Marifet ehline göre cehennem nefis-i emmârenin sûretidir. Dünyada her peygamber, velî, mü'min ve kâfir, tabiatı gereği hevâ cehennemine uğrar. Lakin peygamberlerin nefisleri mutmainne olduğu için o cehennemin ateşini sönmüş bulurlar. Velîler ise o ateşi alevli olarak bulurlar. Sonra onu hidâyet nûruyla söndürmeye gayret ederler. Günahları affedilen bazı mü'minler de onlara katılır. Bu kıymetli zümreler âhirette asla cehenneme uğramazlar ve asla onun ateşiyle yanmazlar. Kâfirlere gelince, onların dünyadaki küfürleri hevânın kibriti olduğu için muhakkak âhirette de cehenneme en şiddetli zamanında girip orada ebediyen yanmak üzere kalırlar. Azabı hak etmiş bazı isyankâr müminler de onlara dâhil olurlar. Fakat bu isyankâr müminler şirkten sakınmalarının nurundan dolayı cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarlar."⁸⁶

günah işleyenlerin cehennemde temelli kalacaklarına inandıkları için günah işleyenlere "kafir" demiş ve onlarla savaşmış olduğu halde; Mu'tezile, onların cehennemde temelli kalacaklarına inanmalarına rağmen onlara ne "kafir" denmesine ne de kendilerinden olan fırka mensupları kadar, muhaliflerin çoğunluğu ile çarpışmaya cesaret edebilmiştir. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 105.

⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/522.

⁸⁴ "...قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمَنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَبَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ" el-Bakara 2/124.

⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/224.

⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/350-351.

10. Mu'tezile'ye Karşı Çıktığı Diğer Hususlar

Bursevî, en-Necm suresinde yer alan “İnsana ancak çalıştığı vardır”⁸⁷ mealindeki âyetin tefsirini yaparken bir insanın amelinin sevabının bir başkasına yazılıp yazılamayacağı meselesini gündeme getirmiş ve burada Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile mezheplerinin görüşlerini serdetmiştir. Bu meyanda Ebû Hanîfe'nin ve Ahmet b. Hanbel'in ölüye yapılan sevapların bağışlanabileceği ve ölünün de bundan Allah'ın dilemesiyle fayda bulacağını belirttiklerini, İmam Mâlik'in ve İmam Şâfiî'nin ise söz konusu bağışların sadece sadaka, mal ile yapılan ibadetler ve hacc için geçerli olabileceğini, namaz, oruç, Kur'ân okumak ve diğer salih amellerde ise mümkün olamayacağını söylediklerini zikretmektedir. Müfessir devamında Mu'tezile'nin, bir kimsenin sevabının bir başkasına bağışlanmasının katiyetle mümkün olmadığını, ölene bu türden bir sevabın ulaşamayacağını, yapılan amelin ve sevabının sadece onu gerçekleştirene fayda sağlayacağını ve hiçbir kimsenin başkasının kendisi adına yaptığı hayır ve sevaplar vesilesiyle cennete girmesinin söz konusu olamayacağını dile getirmiştir.⁸⁸

Rûhu'l-Beyân'da müfessirin Mu'tezile'ye karşı çıktığı meselelerden biri de Allah'ın kâfire mülk ve saltanat vermeyeceği düşüncesidir. O, bu konuya el-Bakara suresinde geçen “Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışmaya gireni görmedin mi...”⁸⁹ şeklindeki âyeti izah ederken temas etmektedir. Bu âyetin, Mu'tezile'nin Allah'ın inkârcılara mülk ve saltanat vermesini uygun bulmadığı şeklindeki görüşü çürüttüğünü belirten Bursevî, onların bu görüşlerinin, kulların maslahatına uygun olanı yaratmasının Allah için vacip olduğu şeklindeki görüşlerine dayandığını ifade etmektedir. Allah'ın inkârcılara mülk vermesinin, onları müminler üzerinde hâkim kılmak olduğu, bunun da müminlerin hayrına uygun bir durum olmadığı şeklindeki Mu'tezile'nin görüşünü aktaran müfessir, bu görüşe Allah'ın kâfirlere mülk vermek ve onları melik yapmak suretiyle hem onları hem de kullarını imtihan etmek istemesini bir cevap olarak takdim etmiştir.⁹⁰

Müfessir, Mu'tezile'nin görüşlerinde aşırı gittiğini beyan etmiştir. Nitekim en-Nisâ suresinde yer alan ve Hıristiyanları eleştiren “Ey Ehli Kitap, dininizde aşırı gitmeyin ve Allah

⁸⁷ “وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى” en-Necm 53/39.

⁸⁸ Bursevî, Rûhu'l-beyân, 9/250.

⁸⁹ “أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ...” el-Bakara 2/258.

⁹⁰ Bursevî, Rûhu'l-beyân, 1/410.

hakkında doğruyu söyleyin..."⁹¹ şeklindeki âyetini tefsir ederken dinde ve mezhepte aşırı gitmenin kötü bir durum olduğunu ve bu ümmetin pek çoğunun kendi mezheplerinde aşırı gidip hadlerini aştıklarını ifade etmiştir. Gulat-ı Şia Hz. Ali'nin ilah olduğunu iddia etmiş, Müşebbihe Allah'ın sıfatlarını ispat ederken aşırı gitmiş ve O'nu cisimleştirmiş, yine aynı şekilde Mu'tezile de tenzih etmekte aşırıya gitmiş ve nihâyetinde Allah'ın sıfatlarını reddetmiştir.⁹²

Hz. Âdem'in içerisinde yaratıldığı ve kendisinden çıkarıldığı cennetin nerede olduğu hususuna temas eden Bursevî, Bakara suresinin 35 ve 36. âyetlerini⁹³ tefsir ederken âlimlerin bu konuda ihtilaf ettiklerini söylemekte, bazı Mu'tezile ve Kaderiye mensupları haricinde bu cennetin mükâfat yurdunda/ahirette olduğu yönünde müfessirler arasında icmâ olduğunu belirtmektedir. Daha sonra söz konusu cennetin bu dünyada olduğu yönünde görüş ileri süren bazı Mu'tezile ve Kaderiye mensuplarının bu cennetin yeryüzünde bir bahçe olduğunu ve bunun Filistin topraklarında veya İran ve Kirman arasında bir yerde olduğunu, Allah'ın bu bahçeyi Hz. Âdem'i imtihan etmek için yarattığını söyledikleri ve âyette geçen "اهبطوا" ifadesini de bu bahçeden Hindistan'a hareket etme anlamına geldiği şeklinde tevil ettiklerini, buna da el-Bakara suresi 61. âyette geçen "اهبطوا مصرأ" ifadesini delil olarak kullandıklarını dile getirmektedir. Bu teville karşı çıkan müfessir, Mu'tezile'nin kullandığı bu delili pek de sağlam bulmadığını zira "اهبطوا" ifadesinin kendi manasında kullanıldığı durumlarda bir yerden bir yere intikal etme anlamında da tevil edilebileceğini fakat Hz. Âdem'in cennetten hübüttünde/inişinde ise teville gerek olmadığını beyan etmektedir.⁹⁴

Bursevî'nin Mu'tezile'ye karşı çıktığı noktalardan bir diğeri de onların, cinlerin insanlara zarar veremeyeceği yönündeki görüşleridir. Müellif, bu meseleye es-Sâffât suresinin 47. âyetinde⁹⁵ geçen "عَوْل" kelimesini açıklarken temas etmiştir. Bursevî, "عَوْل" kelimesinin bir şeyin kimseyi anlamadığı yerden yakalayıp da hissetmediği bir yerden helak etmesi anlamına geldiğini ve bu sebeple "السعلاة" olarak adlandırılan cinlere "gûl" denildiğini ve bu türden cinlerin büyücü olduklarını ifade etmektedir. Müfessir devamında metruk mahallerde, çöl bölgelerinde insanlara gözüken cinlerin "gûl" türünden olduğunu, Hz.

⁹¹ "يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ..." en-Nisâ 4/171.

⁹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/327.

⁹³ "وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (35) فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا " فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ el-Bakara 35-36.

⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/106.

⁹⁵ "لَا فِيهَا عَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ" es-Sâffât 37/47.

Peygamberin: “Gül yabaniler musallat olduğu zaman ezan okuyunuz”⁹⁶ şeklindeki hadisi olmasına rağmen Mu'tezile'nin gül meselesini Arapların uydurduğu bir yalan olarak gördüklerini ve söz konusu mezhepten başka hiçbir grubun bunu inkâr edip yalanlamadığını ifade etmiştir.⁹⁷ Bir başka yerde *el-Es'iletü'l-muhkime* adlı eserden nakille Mu'tezile'nin cinlerin görülememesinin sebebini onların latif varlıklar olmasına bağladığını oysa onların görülemeyişinin nedeninin, Allah'ın insanda onları görebilecek bir özellik yaratmaması olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁸ Bursevî, konu ile ilgili olarak bir de şöyle bir olayı nakletmektedir. Rivâyete göre insanların ve cinlerin müftüsü olan Gazzâlî, bir defasında âlemde neler olduğunu sormuş, onlar da Zemahşerî'nin önemli bir eser kale aldığını ve bunun yarısını yazdığını haber vermişlerdi. Onlardan yazdığının yarısını kendisine getirmesini istedi. Onlar da yazılan bölümleri getirdiler ve Gazzâlî, bu bölümlerin bir kopyasını çıkarıp cinlere getirdikleri bu bölümleri geri götürmelerini istedi. Onlar da onu aldıkları yere geri götürdüler. Bir ara kendisini ziyaret eden Zemahşerî'ye Gazzâlî onun yazdığı tefsiri gösterince o bu duruma çok şaşırды ve “şâyet bu eser benimse buraya nasıl gelmiş olabilir? Çünkü ben onu kimseye göstermemiştim. Şâyet bu eser başkasının ise lafız, mana ve tertipte bu kadar benzerlik nasıl mümkün olabilir?” dedi. Bunun üzerine Gazzâlî “Bu, senin yazdığın eserdir ve bunu bizlere cinler getirmiştir” deyince cinlerin bu türden hizmetlerinin olduğu konusunda birtakım şüpheleri olan Zemahşerî, onların varlığını itiraf etmek zorunda kalmıştır.⁹⁹

Diğer taraftan müfessir, nadiren de olsa Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüş birliğine vardığı noktalara temas etmektedir. Mesela insan harici varlıkların konuşmasının mümkün olduğu konusunda hem Mu'tezile'nin hem de Ehl-i Sünnet'in hayat, akıl ve kudret için mutlaka bir bünyeye sahip olmanın şart olmadığı görüşünde olduklarını beyan etmektedir.¹⁰⁰

⁹⁶ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdulkâkî (Beyrut: Dâru'l-marife, 1379/1960), 10/159.

⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/460.

⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/280, 8/38.

⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/4. Bu rivâyetin gerçekliği tartışılabilir. Çünkü Gazzâlî, hicrî 505'te vefat ederken Zemahşerî o tarihte 38 yaşında idi. Müfessir, mukaddimesinde de beyan ettiği üzere *Keşşâfı* 60'lı yaşlarında kaleme almaya başlamıştır. (Gazzâlî, *Keşşâf*, 1/3.) Dolayısıyla her iki âlimin görüşmelerinin *Keşşâf*'ın yazılış zamanlarına denk gelmiş olması tarih olarak pek de mümkün gözükmemektedir.

¹⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/248.

Sonuç

Bursevî'nin Mu'tezile mezhebine pek de sıcak baktığı söylenemez. Yetmiş üç fırkaya ayrılan ümmetin sadece Ehl-i Sünnet olan gurubunun hidâyet üzere ve geri kalan yetmiş iki gurubun ise sapkınlık ve dalalet üzere olduğu düşüncesinde olan müfessir, kendi düşünce sisteminde manevi tecrübeye yer vermeyen ve daha çok akli ön plana çıkararak Mu'tezile'yi de bu sapkın guruplar içerisinde değerlendirmektedir. Bu çerçevede o, yeri geldikçe onların fikirlerini çok sert bir şekilde eleştirmekten geri durmamıştır. Âyetleri tefsir ederken Ehl-i Sünnet mezhebini esas alan ve bunu bir ölçü olarak kabul eden müfessirin Mu'tezile'ye karşı oluşunu basit bir mezhep tarafgirliği olarak değerlendirmek oldukça naif bir tutumdur. Söz konusu karşı duruşta hem Mu'tezile'nin nasları yorumlamada akli esas alması hem de Bursevî'nin bir mutasavvıf olması gibi iki ana saikın yattığını söyleyebiliriz. Çünkü tasavvuf, hakikat yolunda ilerlerken akli dışlamamakla birlikte sadece akılla yetinmeyi de sakıncalı görmektedir. Bu durum, hakikati idrak etme noktasında aklın işlevini ve sınırlarını tayin ve tespit için Mu'tezile ve mutasavvıflar arasında büyük bir kırılma meydana getirmiştir.

Öte yandan Bursevî'nin bir mutasavvıf olmasına rağmen Mu'tezile karşısında oldukça keskin ve sert olduğu muhakkaktır. Bunun birçok nedeni olabilir. Fakat görebildiğimiz kadarıyla özellikle Zemahşerî'nin, tefsirinde bariz bir şekilde Ehl-i Sünnet'i aşağılayan ve iğneleyen kışkırtıcı ifadelerinin, mezhebi kaygılar taşıyan müfessirin böyle bir üslup kullanmasına neden olması pek de akıldan uzak gözükmemektedir. Yine Mu'tezile'nin Kur'ân âyetlerini delil olarak kullanırken özensiz ve Kur'ân'ın bütünlüğünü dikkate almadan parçacı bir yaklaşım sergilemesi gerçeği de Bursevî'nin üslubundaki sertliğin bir diğer nedeni olsa gerektir.

Mu'tezile'nin görüşlerini yeri geldikçe eleştirip onlara Ehl-i Sünnet akidesi zaviyesinden cevaplar vermesi ve onların görüşlerini çürütmeye çalışması, Bursevî'nin tasavvuf'ta olduğu kadar kelâm ilminde de oldukça donanımlı olduğunu göstermektedir. Bu meyanda ilgili âyetlerin tefsirinde adeta Ehl-i Sünnet akidesini ve Mu'tezilî görüşleri tartışmış, her iki tarafın delillerini ortaya koymuş ve bunların Kur'ân'a ve sünnete uygunluğunu gözler önüne sermek suretiyle tavrını Ehl-i Sünnet'ten yana koymuş ve Mu'tezile'nin haksızlığını ispata çalışmıştır. Ayrıca bu tartışmaları Kur'ân âyetleri zemininde yürütmüş olması, Bursevî'nin tefsir ilmine vukûfiyetini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Makale, tasavvufî ve Sünnî çizginin özü itibariyle birbirlerini nakzetmedikleri ve aynı reflekslere sahip oldukları gerçeğini de ortaya koymaktadır. Mutasavvıf bir müfessir olan Bursevî'nin Ehl-i Sünnet çizgisine sıkı sıkıya bağlı olması, Mu'tezilî fikirleri bir tehdit olarak görmesi ve karşı tarafla mücadelesini tefsir üzerinden yürütmesi, söz konusu gerçeğin bir tezahürü olarak değerlendirilmeye oldukça müsaittir.

Kaynakça

- Alıcı, Mustafa. "Şefaât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Apak, Adem. "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.
- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: Dâru'l-marife, 1379/1960.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir b. Tâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı. İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- Beydâvî, Nasruddîn Ebû Saîd. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî. Beyrut: Dâru'ihyâi'd-turâsi'l-arabî, 1418/1998.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed. *Kitâbu't-tarîfât*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiye, 1403/1983.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn. *Kitâbu'l-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-İbâne fi usuli'd-diyâne*. Beyrut: y.y., 1994.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâkâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. thk. Helmut Riter. Fisbaden: Dâru Feraniz Şitair, 1980.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin. *el-Mu'temed fi usûli'd-dîn*. nşr. Vedî Zeydân Haddâd. Beyrut: y.y., 1974.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdilhak el-Endulûsî. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiye, 1422/2002.
- Kâdı Abdulcabbâr b. Ahmed. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Mahmud Muhammed Kasım. b.y: y.y., ts.
- Kâdı Abdulcabbâr b. Ahmed. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid - Emin Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2018.
- Kâdı Abdulcabbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Amirûşî. İstanbul: Mektebetü'l-irşad, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ertuğrul Boynukalın-Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2006.
- Muhammed Fuâd Abdalbâkî. *Mu'cemül-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- Razî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'ihyâi'd-turâsi'l-arabî, 1420/2000.
- Sobieroj, Florian. "Mu'tezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.
- Taşdelen, Mehmet. "Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı". *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (Aralık 2015), 81-101.
- Uludağ, Süleyman. "Kerâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 91-116.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabi, 1407/1987.